

X-operationen maj 1944

Svensk planering för att besätta Åland i krigets slutskede

av Tommy Åkesson

Résumé

In the spring of 1944, Finland and the Soviet Union began negotiations for a separate peace. The military leadership in Sweden was worried about countermeasures from Germany, including the occupation of Åland islands. A German occupation was motivated to secure the supply lines for the 200 000 men of the German 20th Mountain Army in Northern Finland. On 4 March, 1944 the Swedish Supreme Commander, General Olof Thörnell, gave the order to develop a plan to occupy the Åland islands – the Operation X. The first stage, the so-called lightning element (Blixt – Bx), consisted of the reinforced 1st bicycle brigade. The units included in the Bx element were to be able to begin the operation by 31 May, 1944 at the latest, 12 hours after orders. The second phase, the X remainder, consisted, among other units, of an infantry regiment, an artillery regiment, and other supporting units. In total, the Åland troops comprised about 16000 men. The operation was to be supported by six light bomber (Saab B17) and three fighter (FFVS J22) squadrons the Air Force's 2nd Air Group, and assigned to transport the Bx element were among other ships 10 destroyers from the Navy's main operational unit, the Coastal Fleet.

ATT PLANERA FÖR större operationer utanför Sveriges gränser har aktualiserats i och med den svenska ansökan om Natomedlemskap. Sådan planering har dock genomförts tidigare om än inte inom ramen för en allians. Tiden före och under andra världskriget planerade Krigsmakten för operationer utanför Sverige. Bland annat planlades under 1930-talet för insättande av arméns huvuddel på kareliska näset för det gemensamma försvaret av Finland och 1942 för att ta Trondheim och säkerställa förbindelserna västerut i händelse av krig med Tyskland. Vidare genomfördes i krigets slutskede en omfattande planering för operationerna Rädda Norge och Rädda Danmark. Det genomfördes också planläggning för att besätta Åland.

Medan planerna för ett besättande av Åland i slutet av 1930-talet och våren 1941 varit kända sedan länge har operationsplaneringen från våren 1944 varit tämligen okänd. Enligt en försvarsstabsorder 1955 samlades alla dokument rörande Finland och Åland i en akt. Först 2017 lämnades denna akt rörande bland annat X-operationen maj 1944 över till Krigsarkivet. Redan 1994 fann jag dock ett exemplar av planen i Krigsarkivet men det var alltså inte förrän 2017 som ett mer omfattande arkivmaterial (över 30 volymer) rörande Ålandsplaneringen från 20-talet till slutet av 40-talet överlämnades av Försvarsmakten till Krigsarkivet. Efter det att vi har fått materialet sekretessgranskat tillgängliggjordes det. Denna artikel bygger på detta material.¹

Denna typ av planering har omgetts med stor sekretess varför arkivmaterial som behandlar tiden efter andra världskriget fortsatt är sekretessbelagt och troligtvis i de flesta fall inte ens överlämnade till Krigsarkivet. Att allt material rörande Finland och Åland samlades i en akt 1955 leder givetvis till frågor. Varför gjordes denna ganska omfattande sammanställning då? Var det för att Försvarsstaben påbörjade en ny planläggning rörande Åland? En planering som i så fall fortsatt är sekretessbelagd. Det finns ut-sagor från officerare som var aktiva under kalla kriget som indikerar att någon form av planering fanns på 60- och 70-talen. Bland annat ska stabsofficerare vid östra militär-områdesstaben ha genomfört rekognose-ringsresor i civila kläder på Åland. Framtida forskning får utvisa om Ålandsplaneringen hölls aktuell under kalla kriget.

Åland i svensk planering före 1944

Åland hade en central roll i svenskt militärt tänkande på 30- och 40-talen. Ur svensk militär synvinkel var det oacceptabelt att en stormakt besatte Ålandsöarna. Den svenska kusttrafiken genom Ålandshav och järnmalmstrafiken från Luleå skulle i ett sådant läge riskera att bli avbrutna. Dessutom skulle Åland, som bas för fientliga flyg- och marin-stridskrafter, utgöra ett direkt hot mot det svenska kärnlandet och huvudstaden. Som ett led i den finsk-svenska samtalen i slutet av 1930-talet upprättades den så kallade koordinationsplanen, en del i denna var ett svenskt besättande av Ålandsöarna i sam-verkan med finska stridskrafter.

Hösten 1940 fanns det diskussioner om ett försvarsförbund mellan Sverige och Finland. Det föranledde Försvarsstaben att dra upp riktlinjer för den så kallade Q-operationen där fem svenska fördelningar (divisioner),

via hamnar i Bottenviken, skulle överföras till Finland för det gemensamma försvaret mot Sovjetunionen. Det utarbetades också en plan för besättande av Åland som flank-skydd för Q-operationen. Den benämndes Z-operationen.

Sovjetunionen hade hösten 1940 planer på att åter anfälla Finland. En del i denna planering var ett sovjetiskt besättande av Åland med tre marininfanteribataljoner och en fallskärmsjägerbataljon följda av en skyt-tedivision. Sveriges avvisande inställning till ett försvarsförbund med Finland och det följande finska närmandet till Tyskland stoppade alla dessa planer på svensk och sovjetisk sida.

Våren 1941 ökade spänningarna i Öster-sjöområdet och Ålandsfrågan aktualise-rades åter. Planeringen återupptogs, och i slutet av maj 1941 var planen för en finsk-svensk eller en rent svensk operation för besättandet av Åland klar. Nu benämndes planen X-operationen 1941. Alternativet med en rent svensk operation omfattade bland andra infanterifältregementena 11 och I 8, Artilleriregementet A1 samt en ka-valleri- och en ingenjörbataljon. I samband med Tysklands angrepp på Sovjetunionen i juni 1941 yrkade ÖB Olof Thörnell på att X-operationen skulle genomföra, men den politiska ledningen förhöll sig kall till hans propåer.

Finska fredssonderingar och tyska planer

Efter de inledande tyska och finska framgång-arna i kriget mot Sovjetunionen befanns Ålands läge inte längre lika utsatt, och plane-ringen för ett svenskt besättande av öarna av-stannade. Våren 1944 inledde dock Finland och Sovjetunionen förhandlingar om sepa-ratfred. Den militära ledningen i Sverige var, i händelse av en separatfred, orolig för

motaktioner från Tyskland, bland annat ett besättande av Åland. Ett tyskt besättande skulle syfta till att säkra de viktiga malmtransporterna från Luleå och underhållslinjerna till den 200 000 man starka tyska 20 bergsarmén i norra Finland. Tyskland utarbetade också våren 1944 en plan, Tanne West, där fem infanteribataljoner och ett artilleriregemente ur 416 divisionen i Danmark samt det 6 fallskärmsjägerregementet i Danzig skulle besätta Ålandsöarna. Det utarbetades samtidigt också en tysk plan för att besätta Hogland inne i Finska viken, operation Tanne Ost.

Förhandlingarna mellan Finland och Sovjet vårvintern 1944 rann dock ut i sanden. Men i samband med den sovjetiska storoffensiven mot Finland juni 1944 blev frågan åter aktuell. Under sommaren 1944 oroade sig Försvarsstaben också för en möjlig Sovjetisk aktion mot Åland. Efter det att Finland och Sovjet i augusti 1944 ånyo upptagit fredsönderingar ökade oron i Stockholm för ett tyskt besättande av Åland. I underhandssamtal med det tyska utrikesdepartementet framfördes därför att en tysk ockupation av Åland skulle leda till ett avbrytande av de diplomatiska förbindelserna. När de finska fronterna i juni 1944 sviktade under trycket från den sovjetiska storoffensiven, försattes de tyska förbanden ingående i Tanne West i högsta beredskap. Det allmänna krigsläget blev under sommaren 1944 alltmer desperat för Tyskland. Alla reserver sattes efter hand in vid de hotade fronterna, och från början av juli fanns inte längre några förband tillgängliga för operation Tanne West. I början av september skrinlades definitivt de tyska planerna på att besätta Åland, en viktig del i detta beslut var uttryckligen risken för krigiska förvecklingar med Sverige. Den 15 september 1944 genomfördes dock operation Tanne Ost med trupper som skrapats ihop i Tallinn. De första striderna mellan Finland

och Tyskland blev ett totalt misslyckande för Hitlertyskland. Anfallet mot Hogland slogs tillbaka med svåra tyska förluster.

Ålandsplanen revideras

Mot bakgrund av utvecklingen vårvintern 1944 anbefalldes Olof Thörnell den 2 mars 1944, som en av sina sista åtgärder innan han den 1 april lämnade ÖB-posten, en revidering den gamla X-operationsplanen från 1941. Armén skulle planera för en större operation med stöd av marinen och flygvapnet. Planeringen sammanhölls av Försvarsstabens arméoperationsavdelning. En första reviderad plan förelåg redan den 25 mars, och den 25 maj fastställdes den kompletta operationsplanen.

Operationen för att besätta Åland, ”X-operationen maj 1944”, skulle kunna utföras med första operationsdag senast den 31 maj 1944. Den 30 maj 1944 beordrades IV fördelningen av försvarsstabschefen C A Ehrensverd att vidta åtgärder för att personal och förband skulle kunna ställas till förfogande därför att ”...svenska stridskrafter kunna i vissa lägen komma att överföras till Åland”. Det påpekades särskilt att den i ordern listade personalen inte skulle orienteras om avsedd uppgift. Efterhand insamlades under våren 1944 detaljinformation om Åland bland annat genomfördes i april flygspaning mot Mariehamn av en tysktillverkad T2 (Heinkel He 115) ur marinsamverkansflottiljen F2, Roslagens flygflottilj. Den svenske attachén i Helsingfors genomförde också rekognosceringar på öarna, och han insamlade bland annat information från finländsk kustartilleripersonal. Efter vapenstilleståndet mellan Finland och Sovjet i september avstannade planeringen, och dagen före julafton 1944 meddelade försvarsstaben att ordern angående överförande av svenska stridskrafter till Åland skulle upphöra att

gälla men att ”utarbetade planer m m bevaras”. Planeringen omgavs med stor sekretess.

X-operationen 1944 var en omfattande planering som bestod av en huvudoperationsorder om 11 sidor därtill 15 bilagor samt särskilda direktiv för marinens och flygvapnets deltagande. Huvudoperationsordern behandlade operationens huvuddrag, deltagande stridskrafter, bestämmelser för transporter, luftförsvar, signal- och kryptotjänst samt underhållstjänst. Bilagorna, vilka i vissa fall var mycket omfattande, innehöll uppgifter om det finska fasta försvaret på Åland, mineringar som skulle läggas ut i samband med operationen, fartyg och anvisningar för transporten, detaljerade tablåer över de olika transportomgångarnas sammanställning, hamnorganisationen i Stockholm och Mariehamn samt specificerade underhållstablåer.

X-operationen maj 1944 – huvuddragen i planen

X-operationen skulle ledas av ÖB. Chefen för Ålandstrupperna (CÅ) skulle fungera som militärbefälhavare på Åland (markteritoriell chef) och som chef för Ålands marindistrikt. Till chef för Ålandstrupperna utsågs den 25 maj 1944 sekundchefen vid Livregementet till häst (K1), översten Carl Axel Torén, och han beordrades samtidigt att senast den 7 juni inkomma med rapport om huvuddragen i verkställd detaljplanläggning. Som ett led i denna detaljerade planering utarbetades order ner till bataljon- och kompaninivå och bland annat förbereddes order till ett stort antal inblandade aktörer till exempel hamndirektören i Stockholm och AB Aerotransport. Officerare ner till plutonchefer identifierades, även om ytterligt få, om ens någon, underrättades om sin roll i operationen.

Operationen skulle genomföras i samförstånd med den finska regeringen. Den svenska regeringen förutsattes besluta om ett eventuellt övertagande av skyddet av landskapet Åland ”i syfte att förhindra främmande makt att utnyttja området för företag mot Sverige samt för att möjliggöra kontroll av trafiken genom Ålands hav och landskapet Åland”. Det var alltså primärt inte frågan om en anfallsoperation mot en försvarande fiende. De svenska stridskrafterna skulle skydda Åland från anfall och man skulle om möjligt använda sig av de svenska bestämmelserna för neutralitetsskydd. Om man mötte motstånd från Tyskland eller Sovjet skulle dock operationen genomföras med ”alla till buds stående medel”. Förberedande åtgärder för operationen fick uttryckligen inte allvarligt riskera att överraskningsmomentet förlorades. Eventuellt skulle finska stridskrafter inom Ålandsområdet medverka i operationen. Vid ett fientligt anfall av överlägsna styrkor skulle främst norra Åland och Mariehamns hamn och flygfält försvaras ”till det yttersta” för att möjliggöra tillförsel från Sverige genom transporter norr om Ålandshav.

Totalt omfattade operationen huvuddelen av en fördelning (IV. Fördelningen). Första skedet, den så kallade blixtdelen (Bx), utgjordes av den nyuppsatta 1 cykelbrigaden ur Svea livgarde (med bland annat tre cykelskyttebataljoner) förstärkt med ett sjukvårdskompani samt verkstads-, intendentur-, och krigsbyggnadsplutoner. En signaltropp ur S1 skulle säkerställa chefen för Ålandstruppernas behov radiosamband. En sambandssektion ur Upplands flygflottilj F16 med ett sambandsflygplan S14 (Fieseler Fi 156 Storch) och ett basförband om 25 man ur flygvapnet ingick också.

Blixtruppernas uppgift var att ta och säkra femton platser bl a Mariehamns hamn och flygfält samt ett antal kustartilleribatterier och andra viktiga platser för försvaret av

öarna. I första vågen ingick två förstärkta cykelskyttebataljoner. I reserv skulle det på ett pansarskepp (Sverigeskepp) finnas en bataljon om 600 cykelskyttesoldater. De i blixtdelen ingående förbanden skulle senast den 31 maj 1944, 12 timmar efter order, kunna påbörja operationen, det vill säga vara ilastade i utskepningshamnarna.

I samband med den så kallade vårkrisen 1944 inkallades samtliga förband tillhörande blixtdelen, officiellt för att kunna möta kuppanfall mot Stockholm. Det faktum att en första reviderad operationsplan förelåg redan den 25 mars, samt att alla förband ingående i Blixtdelen fanns tillgängliga efter extra inkallelser i slutet av mars, visar att del av operationen skulle vara genomförbar redan i april 1944, även om hela planlägningsarbetet inte blev klart förrän den 25 maj. Den 20 april 1944 hade också en order utfärdad om att det 12 timmar efter order skulle kunna ställas livsmedel för 5 000 man till förfogande i samband med en operation mot Åland.

Det andra skedet, X-återstoden, bestod av ett infanteriregemente (18), ett reducerat artilleriregemente (A1) med bland annat två artilleridivisioner (bataljoner), samt luftvärns-, ingenjör-, bevakningsbataljoner. Den senare var ett cykelskytteförband. Vidare ingick en reducerad kavalleribataljon och delar av en fördelningsunderhållsbataljon samt ett fält-poliskompani i X-återstoden. Totalt omfattade Ålandstrupperna cirka 16 000 man.

Operationen skulle stödjas av flygvapnets andra eskader som bestod av F6 Västgöta flygflottilj och F7 Skaraborgs flygflottilj med sammantaget sex lätta bombdivisioner Saab B17, F9 Göta flygflottilj med tre jaktdivisioner J22 samt en fjärrspaningsdivision S16 (Caproni Ca 313) ur F11 Södermanlands flygflottilj. Eskadern skulle avspana Ålands- och Åbo skärgårdar och under dagtid erbjuda jaktskydd åt Ålandstruppernas sjötransporter.

På särskild order skulle eskadern, i samverkan med marinen och Ålandstrupperna, eller självständigt, bland annat försvara fientliga överskeppningsföretag mot Åland. Eventuellt skulle del av F9 baseras på Mariehamns flygfält.

Blixtdelens förband skulle efter ilastning i Hårsfjärden, Norrtälje och Gräddö överföras till Åland på örlogsfartyg natten mellan den första och andra operationsdagen. X-återstoden skulle överföras från Stockholm från andra eller senast tredje operationsdagen med för ändamålet rekvirerade transport- och passagerarfartyg samt pråmsläp. Eventuellt skulle en del av X-återstodens infanteri överföras med flyg med 30 för ändamålet modifierade B3-bombplan (Junkers Ju 86K) ur F1 Västmanlands flygflottilj och tre Tp 5 (Junkers Ju 52) rekvirerade från AB Aerotransport.

För övertransporten av blixtdelen avdelades ur kustflottan sex stadsjagare, fyra kustjagare och två depåfartyg samt en äldre jagare, två hjälpkryssare och ett antal minsvepare ur Stockholmseskadern. Det innebar att kustflottans hela jagarbestånd ianspråktofs för överskeppningen vilket fick konsekvenser för den resterande delen av kustflottans fjärrskydd av överskeppningen. Utan jagare som skydd ansågs de tunga enheterna, det vill säga pansarskeppen, inte kunna löpa ut och anfälla fientliga sjöstridskrafter som hotade övertransporten. Anfallsrisk från fientliga sjöstridskrafter fick därför inte föreligga när övertransporten av blixtdelen skulle genomföras.

Kustflottans uppgifter, efter att ha genomfört övertransporten av blixtdelen, var att förhindra att främmande fartyg trängde in i Ålandshav och att, efter hela övertransporten slutförts, vara beredd att ingripa mot anfallsföretag mot Åland. Flottan skulle också organisera lokalstyrkor för basering i Ålandsområdet eller i Stock-

holms norra skärgård. För detta ansvarade Ålandshavsavdelningen eller, om den inte var organiserad, Stockholmseskadern. På särskild order från ÖB skulle vissa mineringar utläggas, bland andra norra och södra Ålandshavsmineringarna. Tillskillnad från tidigare planer att besätta Åland skulle inga kustartilleriförband överföras till öarna. Dock skulle i ett senare skede en kontingent ur kustartilleriet eventuellt överföras för att överta finska kustartilleribatterier.

Efter det sovjetiska storanfallet på Karelska näset den 9 juni 1944, visade marinen ett stort intresse för Ålandsområdet. Kustflottan bedrev övningar i Ålandshav, där också svenska mineringar utlades. Dessa mineringar var vitala för genomförandet av X-operationen.

Det fanns två varianter på utförandet av Ålandsoperationen; antingen skulle det ges order om att blixtdelen skulle överföras och överförandet av X-återstoden skulle förberedas, eller så skulle båda överföras i ett sammanhang. Planen förutsatte att i blixtdelen ingående arméförband i huvudsak var organiserade och grupperade i trakten av Stockholm. Om så inte var fallet, det vill säga om cykelbrigaden inte var organiserad, kunde andra förband tas i anspråk och då gällde planläggningen i tillämpliga delar.

Redan i mitten av maj hade bland andra cykelbrigaden hemförlovats. Till operationsordern utarbetades därför en alternativ version för det fall operationen måste genomföras med kort varsel och cykelbri-

gaden inte var mobiliserad. Denna alternativa version anpassades till de förband som fanns tillgängliga från mitten av maj till slutet av juli inom ramen för den aktuella försvarsberedskapen. Bland annat skulle det cykelburna infanteriregementet 14 med två bataljoner och en fristående skyttebataljon ur 110 ersätta 1. cykelbrigaden (fältregementet 110 med två fristående skyttebataljoner fanns kvar i krigsorganisationen efter att Södermanlands regemente överförts till pansartrupperna och bildat P3 med ansvar för 10. Pansarbrigaden).

Det kan konstateras att X-operationen primärt sågs som en arméangelägenhet där marinen och flygvapnet hade stödjande funktioner. Stabsarbetet med huvudoperationsplanen genomfördes av Försvarsstabens arméoperationsavdelning och vid ett genomförande skulle chefen för Ålandstrupperna lyda direkt under ÖB och dessutom vara chef för det tänkta Ålands marindistrikt, vilket ogillades av marinstaben. Den svenska krigsmakten 1944 var, efter mer än fyra års beredskap, vältränad och den hade dugliga stabsofficerare som på relativt kort tid kunde planera för större operationer. Krigsförbanden hade en beredskap som möjliggjorde att en större överskeppningsoperation omfattande 16 000 man kunde påbörjas 12 timmar efter order.

Författaren är huvudsekreterare i Försvarsberedningen, major i reserven och ledamot av KKrVA.

Not

1. Artikeln bygger på material från Krigsarkivet, Försvarsstabens, Arméoperationsavdelningen, *Handlingar ordnade efter ämne, handlingar angående Finland och Åland*, serie F1.